

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2026.4.3>

KƏMALƏ AVADIR QIZI CƏFƏROVA

Filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: kamacafarova_adu@mail.ru

ORCID: 0000-0002-6443-7282

İKİDİLLİLİK LİŦQVİSTİK VƏ SOSİOLİŦQVİSTİK FENOMEN KİMİ

Xülasə

İkidillilik bir şəxsin və ya cəmiyyətin eyni anda iki dildə ünsiyyət qurma bacarığıdır və həm linqvistik, həm də sosiolinqvistik aspektlərdə araşdırılır. Linqvistik baxımdan, bu fenomen fərdin dil strukturlarını və qrammatik biliklərini necə idarə etdiyini, söz ehtiyatı və sintaktik formaların qarşılıqlı təsirini öyrənir. Sosiolinqvistik baxımdan isə ikidillilik cəmiyyətdə dil statusları, sosial funksiyalar və fərqli qrupların istifadəsi ilə bağlıdır, həmçinin dilin qorunması və mədəni inteqrasiya məsələlərinə təsir göstərir.

İkidillilik qlobal və çoxdilli cəmiyyətlərdə geniş yayılmış bir fenomen olaraq aktualdır, çünki o, təhsil siyasətində, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə, dil qorunması və inkişaf strategiyalarında, həmçinin sosial identiklik və inteqrasiya məsələlərində mühüm rol oynayır. Bu aktual məqamdan çıxış edərək, məqalədə məqsəd ikidilliliyi həm fərdi koqnitiv, həm də sosial kontekstlərdə təhlil etmək və onun dil strukturlarına və sosial davranışlara təsirini sistemli şəkildə üzə çıxarmaqdır.

***Açar söz:** ikidillilik, dil interferensiyası, sosiolinqvistika, dil öyrənmə, tədris modelləri*

Giriş

Müasir dünyanı müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Qloballaşmanın sürətli inkişafı, texnologiyanın və kommunikasiya vasitələrinin geniş yayılması fərqli mədəniyyətlərin bir-biri ilə daha sıx əlaqədə olmasına səbəb olmuşdur. Bu, öz növbəsində kütləvi ikidilliliyin və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında ünsiyyət problemləri yalnız dillə bağlı deyil. Bu, həmçinin dəyərlər, davranış modelləri, adət-ənənələr və sosial norma fərqliliklərini də əhatə edir. Buna görə də, psixoloqlar, dilçilər, kulturoloqlar, tarixçilər, filosoflar və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri bu sahəyə maraq göstərir.

Mədəniyyətlərəarası ünsiyyətin ən parlaq nəticələrindən biri isə ikidillilikdir. İkidillilik yalnız fərqli dilləri bilmək deyil, həm də fərqli mədəniyyətləri anlamaq və onlarla effektiv ünsiyyət qurmaq bacarığını əhatə edir. Bu isə öz növbəsində həm fərdi inkişaf, həm də sosial inteqrasiya üçün mühüm rol oynayır. İkidillilik nitq fəaliyyətinin kompleks bir hadisəsidir və onun həyata keçirilməsi daha mürəkkəb nitq davranışı mexanizmlərinin işə düşməsinə tələb edir. Buna görə də bu fenomenin tədqiqi prosesində onun bütün aspektlərinin — linqvistik, psixoloji, koqnitiv, sosioloji, pedaqoji, eləcə də ədəbi-bədii aspektlərinin — öyrənilməsi zəruridir. Bununla yanaşı, təqdim olunan məqalədə ikidillilik fenomeni elmi baxımdan linqvistik və sosiolinqvistik aspektlər əsasında araşdırılır.

İkidillilik linqvistik fenomen kimi

Linqvistik baxımdan ikidilliliyin tədqiqi ikidilli fərdin nitqində iki dil sisteminin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin araşdırılmasına əsaslanır. Bu yanaşma çərçivəsində əsas diqqət fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə dillərəarası münasibətlərin necə formalaşdığına, eləcə də bu münasibətlərin nitq fəaliyyətində hansı formalarda təzahür etdiyinə yönəldilir. İkidilliliyin linqvistik aspekti dillərin paralel şəkildə fəaliyyət göstərməsi zamanı meydana çıxan struktur dəyişiklikləri, normadan kənarlaşmaları və dil vahidlərinin funksional istifadəsini öyrənməyə imkan verir.

U. Vaynrayxın fikrincə, ikidilliliyin əsas problemlərindən biri iki dil sisteminin eyni vaxtda mənimsənilməsi və istifadəsi zamanı yaranan çətinliklərin elmi təsviridir. Alim vurğulayır ki, dil kontaktları nəticəsində interferensiya qaçılmazdır və bu hadisə bir dilin digər dilə təsiri kimi özünü göstərir. İnterferensiya fonetik tələffüzdə, leksik seçimdə və qrammatik quruluşda müxtəlif formalarda müşahidə oluna bilər. Bundan əlavə, U. Vaynrayx ikidillilərin nitq davranışında hər bir dilin norma və qaydalarından kənara çıxan, lakin məhz ikidilliliklə şərtlənən xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsini linqvistik tədqiqatların mühüm vəzifələrindən biri hesab edir [3, s. 27].

Yu.D. Deşeriyev və İ.F. Protçenkonun fikrinə görə, ikidilliliyin linqvistik aspekti iki dilin struktur və struktur elementləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təhlili ilə məşğul olur. Müəlliflər bu aspekt çərçivəsində dillərin bir-birinə təsirini, qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı nüfuzetmə proseslərini dilin müxtəlif səviyyələrində — fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik-semantik və üslubi səviyyələrdə araşdırmağı əsas vəzifə hesab edirlər [6, s.28].

Bu yanaşma ikidilliliyin dil sistemi daxilində baş verən dəyişikliklərini və qarşılıqlı təsir mexanizmlərini kompleks şəkildə öyrənməyə imkan verir. Nəticədə, iki dilin paralel fəaliyyəti zamanı yaranan struktur uyğunlaşmalar, normadan kənarlaşmalar və dil vahidlərinin funksional xüsusiyyətləri elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə izah olunur. Bu isə ikidilliliyin linqvistik mahiyyətinin daha dərinədən dərk edilməsinə şərait yaradır.

İkidilliliyin linqvistik yanaşma çərçivəsində öyrənilməsi dil sistemlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxan interferensiya anlayışı ilə birbaşa bağlıdır. Dil əlaqələri zamanı iki dil sistemi eyni nitq fəaliyyətində iştirak etdikdə, onların struktur xüsusiyyətləri bir-birinə təsir göstərir və bu təsir müxtəlif səviyyələrdə özünü büruzə verir. Bu baxımdan interferensiya ikidilli nitqin formalaşmasında əsas mexanizmlərdən biri kimi qiymətləndirilir.

G. M. Vişnevskayanın tərifinə görə, interferensiya ikidilli fərdin nitqində dil sistemlərinin təması nəticəsində baş verən həm proses, həm də bu prosesin nəticəsidir. Bu zaman dillərdən biri dominant mövqə tutur və onun struktur xüsusiyyətləri ikinci, sonradan mənimsənilmiş dil sisteminə təsir edərək müəyyən dəyişikliklər yaradır. Dominant dilin təsiri fonetik tələffüzdə, qrammatik quruluşda, leksik seçimdə və hətta üslubi xüsusiyyətlərdə özünü göstərə bilər [5, s.25].

E. Haugen isə interferensiya hadisələrinin əsas səbəbini başqa bir dilin ana dilin prizmasından qavranılmasında görür. Alimin fikrincə, yeni mənimsənilən dil sistemi daha əvvəl formalaşmış və fərd üçün daha tanış olan dil sistemi əsasında dərk edilir. Nəticədə, ana dilinə məxsus dil vahidləri, qaydalar və struktur təsəvvürlər yeni dilə köçürülür ki, bu da interferensiya hadisələrinin yaranmasına səbəb olur [12, s.75].

Yu. A. Jluktenko linqvistik interferensiyanın əsas əlamətlərini aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirir:

- müəyyən bir dilin kontekstində “yad” dil materialından istifadə olunması;
- dil təması nəticəsində digər dilin vahidlərinin modelinə uyğun olaraq ana dilin imkanları hesabına yeni vahidlərin yaranması;
- bir dil sisteminə aid vahidlərin və ya modellərin digər dilin vahid və modellərinin fəaliyyətinə stimullaşdırıcı və ya ləngidici təsir göstərməsi;
- bir dil sisteminə məxsus modellərin digər dil sisteminin vasitələri ilə təkrarlanması [7, s.64].

Bu əlamətlər Yu.A. Jluktenkonun yanaşmasına görə interferensiyanın yalnız səthi dil səhvləri ilə məhdudlaşmadığını, əksinə, dil sistemlərinin dərin struktur səviyyələrində baş verən qarşılıqlı təsir prosesi olduğunu göstərir. Qeyd olunan xüsusiyyətlər fonetik, leksik, qrammatik və üslubi səviyyələrdə müşahidə oluna bilər və ikidilli fərdin nitqində sistemli xarakter daşıyır. Beləliklə, Yu.A. Jluktenkonun təqdim etdiyi interferensiya əlamətləri ikidilli fərdin nitqinin formalaşma mexanizmlərinin və dillərarası qarşılıqlı təsirin elmi baxımdan daha ətraflı izahına imkan verir.

Beləliklə, interferensiyanın tədqiqi zamanı əsasən iki dilin struktur və elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, onların bir-birinə təsiri və qarşılıqlı nüfuzetmə prosesləri təhlil edilir. Dil sistemləri arasındakı qarşılıqlı təsirin səviyyəsindən asılı olaraq fonetik, qrammatik və leksik-semantik interferensiya növləri ayırd edilir.

- Fonetik interferensiya səviyyəsində bir dilin tələffüz xüsusiyyətləri digər dilin nitqində özünü göstərir.

• Qrammatik interferensiya zamanı bir dilin morfoloji və sintaktik strukturları digər dilin qrammatik sisteminə təsir edir.

• Leksik-semantik interferensiya isə söz ehtiyatı və mənalar sistemindəki qarşılıqlı təsiri əhatə edir, yəni sözlərin mənalarının və istifadəsinin digər dildəki ekvivalentlərindən təsirlənməsi ilə xarakterizə olunur.

Fonetik interferensiya ikidilliliyin linqvistik tədqiqatlarında mühüm yer tutur və N. A. Lyubimovanın tərifinə görə, danışanın şüurunda ana və öyrənilən xarici dilin fonetik sistemləri və tələffüz normalalarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində öyrənilən dilin sistem və normativ qaydalarının pozulması və təhrif olunması ilə xarakterizə olunur [9, s.18]. Bu fenomen, xüsusilə öyrənilən dilin fonetik elementləri ana dilində mövcud olmadıqda və ya mövcud olan elementlərdən fərqli olduqda özünü daha qabarıq göstərir.

Fonetik interferensiya yalnız səthi səs tələffüzünün dəyişməsi ilə məhdudlaşmır; ikidilli fərd həmin dilləri istifadə edərkən, həmçinin nitqi qəbul və təhlil edərkən müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşır. Bu çətinliklər danışığın aydınlığına, anlaşılmasına və kommunikativ effektivliyinə təsir göstərir. Həmçinin, fonetik interferensiya sosial və psixoloji aspektlərə də təsir edir: G. M. Vişnevskaya qeyd edir ki, bir şəxsin tələffüz xüsusiyyətləri onun hansı dil icmasına aid olduğunu müəyyən etməyə, dil formalarının düzgünlüyünü və normativ uyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan verir [5, s.26].

Fonetik interferensiyanın qarşısını almaq və onu aradan qaldırmaq üçün Yu. A. Jluktenko təklif edir ki, tələffüz öyrədilərkən hiperkorreksiya, yəni xarici dilin formalarına və modellərinə normativ uyğunluğa həddindən artıq diqqət yetirməkdən çəkinmək lazımdır. Bu, əks halda, təbiətinə uyğun olmayan, süni nitqin yaranmasına səbəb ola bilər [7, s.66]. Bu yanaşma, tələbəninin dil biliklərinin sərbəst tətbiqi və spontan nitq bacarıqlarının inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

G. M. Vişnevskaya isə qeyd edir ki, ana dilin səs sistemi xarici dilin səs sisteminə təsir göstərir və bu təsir nitqin davamlılığı artdıqca daha da güclənir. Ona görə də fonetik bacarıqların formalaşdırılmasında diqqət tək səslərə yönəlməməli, sözlərə, söz birləşmələrinə, cümlələrə və tam mətnlərə yönəldilməlidir [5, s.29]. Bu yanaşma həm tələffüzdəki səhvlərin qarşısını alır, həm də nitqin axıcılığı və təbii ritmini təmin edir.

Fonetik interferensiyanın aradan qaldırılması üçün V. V. Kuleşov və A. B. Mişin tərəfindən təklif edilən üç növ nəzarət daha dəqiq və praktik tədbirlərdən ibarətdir [8, s.50-51]:

1. Vizual (görmə) nəzarət fonetik təlimdə tələbəninin artikulyasiya hərəkətlərini vizual olaraq müşahidə etməyə yönəlmiş metodik yanaşmadır. Bu metod xarici dilin normativ tələffüzünə uyğun “xarici” artikulyasiyanın formalarını tələbəyə göstərmək və onu müşahidə etdirmək prinsipi üzərində qurulur.

Tələbə danışıq aparatının (dil, dodaqlar, damaq, çənə) hərəkətləri vizual olaraq izlənilir. Bu zaman məqsəd hər bir səslə bağlı düzgün artikulyasiya hərəkətlərini, onların ardıcılığını və dəqiqliyini müəyyən etməkdir. Tələbənin hərəkətləri normativ model ilə müqayisə olunur və fərqliliklər qeyd edilir. Vizual nəzarət sayəsində tələbə yalnız səslərin necə tələffüz olunduğunu görməklə öyrənmir, həm də nitq aparatının hərəkətlərinin düzgün formalaşması üçün vizual təsəvvür və bədənin proprioseptiv duyumları vasitəsilə özünü tənzimləməsini təmin edir. Bu, fonetik bacarıqların daha dəqiq, təbii və sistemli inkişafına şərait yaradır.

2. Taktik (toxunma) nəzarət fonetik interferensiyanın aradan qaldırılması və düzgün tələffüzün formalaşdırılması prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən metodlardan biridir. Bu üsul nitq aparatının hərəkətli hissələrinin (dil, dodaqlar, damaq və s.) nisbətən sabit strukturlarla (dişlər, damaq qabığı, sərt damaq və s.) toxunma xüsusiyyətlərinin təhlilini və kontakt sahəsinin müəyyən edilməsini əhatə edir.

Taktik nəzarət sayəsində tələbə nitq aparatının hər bir hissəsinin funksiyasını daha dəqiq dərk edir. Məsələn, hansı səsləri düzgün tələffüz etmək üçün dilin ucu haraya toxunmalıdır, dodaqların mövqeyi necə olmalıdır və ya damağın hansı hissəsi ilə kontakt yaranmalıdır kimi incə detal və hərəkətlər öyrənilir. Bu yanaşma tələffüzdə qanunsuz hərəkətlərin və interferensiya nəticəsində meydana çıxan səhvlərin azaldılmasına kömək edir.

3. Akustik (səs) nəzarət fonetik interferensiyanın aradan qaldırılması və düzgün tələffüzün formalaşdırılması prosesində vacib metodlardan biridir. Bu üsul nitqin xarici dil üzrə səslənmə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini hədəfləyir və tələbənin tələffüz etdiyi səslərin normativ meyarlara uyğunluğunu yoxlamağa imkan verir.

Akustik nəzarət zamanı aşağıdakı parametrlər diqqətlə təhlil olunur:

- *Ton*: Səslərin düzgün yüksəkliyi və aşağı-yuxarı dəyişmə miqyası;
- *İntonasiya*: Cümlələrdə vurğunun və səs yüksəlişi/azalışının düzgünlüyü;
- *Ritm*: Söz və cümlələrdə tələffüz sürəti və vurğulu-vurgusuz nisbətlərin uyğunluğu;
- *Aydınlıq*: Nitqin aydın eşidilməsi, səslərin qəti və düzgün tələffüzü.

Bu yanaşma tələbəyə yalnız səsləri düzgün tələffüz etməyi öyrətmir, həm də nitqin melodik və ritmik strukturunu düzgün mənimsəməyə imkan yaradır. Akustik nəzarət sayəsində müəllim və tələbə səslərin texniki düzgünlüyünü qiymətləndirir, səhvləri vaxtında müəyyən edib düzəlişlər tətbiq edə bilər, bu da fonetik bacarıqların təbiətinə uyğun, funksional və kommunikativ məqsədə yönəlmiş inkişafına şərait yaradır.

Qrammatik interferensiya ikidilliliyin linqvistik tədqiqində mühüm yer tutur və K.A. Cəfərovanın qeyd etdiyi kimi, bu, ikidilli fərdin ana dili və öyrənilən dilin

qrammatik sistemləri arasındakı nisbət qaydalarını pozması, nəticədə isə nitqdə qrammatik norma pozuntularının yaranması ilə xarakterizə olunur [16, s.95].

Qrammatik interferensiya zamanı aşağıdakı dəyişikliklər müşahidə edilir: qrammatik formalar, strukturlar, münasibətlər və funksiyalar. A.D. Şveytser bu tip interferensiyanın üç əsas növünü ayırır:

1. *Nedodiferensiasiya*: Öyrənilən dildə mövcud olan, lakin ana dilində olmayan diferensial xüsusiyyətin istifadə edilməməsi. Məsələn, fərqli qrammatik kateqoriyaların düzgün seçilməməsi.

2. *Süperdiferensiasiya*: Ana dildən götürülən, öyrənilən dildə mövcud olmayan diferensial xüsusiyyətlərin tətbiqi. Bu, ana dilin qrammatik qaydalarının öyrənilən dilə yanlış köçürülməsi nəticəsində baş verir.

3. *Reinterpretasiya*: Öyrənilən dilin diferensial xüsusiyyətlərinin ana dilin diferensial xüsusiyyətləri ilə əvəz olunması. Bu halda, öyrənilən dilin qrammatik elementləri ana dilin strukturlarına uyğunlaşdırılır [14, s.111].

N. Müllər ikidilli fərdlərin qrammatik hadisələri mənimsəmə prosesində nümayiş etdirdiyi üç əsas nitq davranışı tipini müəyyən edir: *konservativ, liberal və ekstremal liberal* [17, s.152].

Konservativ nitq davranışı: İkidilli fərdlər səhv etməmək üçün “şübhəli” konstruksiyalardan istifadə etmədən yalnız düzgün formaları öyrənməyə qədər gözləyirlər. Onlar qrammatik qaydaların düzgünlüyündən əmin olmadan risk etmirlər.

Liberal nitq davranışı: Bu tipdə ikidilli fərdlər müəyyən müddət ərzində “şübhəli” konstruksiyaları istifadə edir və buna görə iki dilin mövcud qaydalarını növbə ilə tətbiq edirlər. Yəni qrammatik formaları eksperimental şəkildə sınaırlar.

Ekstremal liberal nitq davranışı: İkidilli fərdlər eyni konstruksiya üçün eyni vaxtda fərqli dil qaydalarını tətbiq edirlər. Bu, riskli və qeyri-sabit davranış formasına aiddir.

Xarici dil müəllimi üçün liberal və ekstremal liberal nitq davranışından istifadə qeyri-məqbul hesab olunur, çünki ana dili və öyrənilən dilin qaydalarının qarışıq tətbiqi düzgün nəticə verməyə bilər və ikidilli fərdin nitqində səhvlərə səbəb ola bilər.

Müəllim-ikidilli fərd yalnız bəzi hallarda, xüsusilə də hansı qrammatik konstruksiyaların düzgün olduğunu tam bilmədiyi, konservativ nitq davranışından istifadə edə bilər. Bu zaman, öyrənilən qrammatik materialın istifadəsi ilə bağlı müəyyən sualları dəqiqləşdirmək və aydınlaşdırmaq üçün əlavə vaxt tələb olunur.

Qrammatik interferensiyadan qaynaqlanan səhvlərin qarşısını almaq üçün məktəb və universitetlərdə istifadə edilə biləcək sistemli tapşırıqlar hazırlanmalıdır. Bu tapşırıqlar aşağıdakı fəaliyyətləri əhatə etməlidir:

- Qrammatik konstruksiyaların şifahi və yazılı tərcümə prosesində düzgün və məqsədyönlü şəkildə tətbiqi;

- Planlaşdırılmış və spontan nitqin formalaşdırılması bacarığının inkişaf etdirilməsi;
- Müxtəlif cümlə növlərində sözlərin ardıcılığının (söz sırasının) düzgün qurulmasına diqqət yetirilməsi;
- Söz növlərinin, həmçinin zaman və hal kateqoriyalarının ingilis dilində istifadə xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi.

E. Oksaarin fikrincə, tələbələr cümlələrdə sözlərin düzgün düzülüşünə, söz və cümlə hissələrinin funksiyasına, eləcə də ingilis dilində zaman və hal kateqoriyalarının işlənməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər [18, s.23]. Bu metodika qrammatik interferensiyadan yaranan səhvləri minimuma endirməyə və ikidilli fərdlərin nitqini düzgün formalaşdırmağa kömək edir.

Leksik-semantik interferensiya, A. İ. Şapovalovun tərifinə görə, ana dilinin təsiri altında xarici dildə sözlərin istifadəsi və cümlə quruluşu qaydalarının pozulması deməkdir [13, s.8]. K.A. Cəfərova isə bildirir ki, bu interferensiya sözlərin mənalarının fərqli olması, sözlərin bir-biri ilə işləmə imkanlarının müxtəlifliyi və söz sırası qaydalarındakı uyğunsuzluqlar nəticəsində səhv assosiasiyaların yaranması ilə əlaqədardır [16, s.97].

Leksik-semantik interferensiya üçün bu səviyyəyə aid vahidlərin tərkibində, funksiyalarında, mənə strukturunda və işlənməsində baş verən dəyişikliklər xarakterikdir. S. A. Abdqaliyevin fikrincə, leksik-semantik interferensiyanın doğurduğu səhvlərin proqnozlaşdırılması üçün ana dili və öyrənilən dilin müvafiq sözlərinin semantik strukturunun, onların uyğunlaşma xüsusiyyətlərinin, reallıqda ifadə etdikləri hadisələrə uyğunluğunun və hər iki dildə cümlə üzvlərinin yerləşmə qaydalarının müqayisəli təhlili zəruridir [1, s.31].

İkidillilik sosiolinqvistik fenomen kimi

Sosiolinqvistikada ikidillilik nitqin forma və məzmununun insanın sosial davranışı ilə qarşılıqlı əlaqəsi baxımından nəzərdən keçirilir. Sosial davranış dedikdə danışanın tərbiyəsi, təhsili və ünsiyyət iştirakçılarının cəmiyyətdəki mövqeyi başa düşülür. İ.X. Musin ikidilli fərdlər üçün nitq davranışının əhəmiyyətini vurğulayır: "... bu anlayış sosial baxımdan düzgün ifadənin qurulması üçün dil variantının seçilməsi prosesini, eləcə də konkret sosial situasiyada danışan və dinləyənin nitqdən əvvəlki orientasiyasını əhatə edir" [11, s.6].

N.B. Meçkovskaya hesab edir ki, ikidilli şəxs ünsiyyət zamanı daim hansı dili, hansı nitq formasını və hansı dil vahidini istifadə edəcəyini seçmək məcburiyyətində olur [10, s.5]. R. T. Bellin fikrincə, fərdi və milli səviyyədə dil seçimi sosial amillərlə sıx bağlıdır və bu əlaqəni izah edən sosiolinqvistik qaydalar mövcuddur [2, s.186].

Dil aspektləri sosial şərtlərlə müəyyənləşən dil variasiyası kimi nəzərdən keçirilir. Buna görə də ikidillinin nitq davranışı sosial baxımdan düzgün ifadənin

qurulması üçün uyğun variantın seçilməsi prosesi kimi qiymətləndirilir. Sosial baxımdan əhəmiyyətli variantların seçilmə mexanizmini aşkar etmək, seçim meyarlarını müəyyənləşdirmək və bir variantın digərinə üstün tutulmasına təsir edən sosial amilləri müəyyən etmək məqsədilə müxtəlif cəhdlər göstərilir. Sosiolinqvistik təhlilin əsas məqsədi ünsiyyət iştirakçılarının nitq davranışını müəyyənləşdirən sosial normaları üzə çıxarmaqdır.

A. D. Şveytserə görə, ikidilli fərdin nitq davranışı onun cəmiyyətdə tutduğu sosial rol və statusdan, sosial mövqeyindən, həmçinin mövcud sosial dəyərlərə və normalara nə dərəcədə yönəldiyindən asılıdır [14, s.112]. E. M. Vereşşagin isə nitq davranışının təhlili zamanı ünsiyyətin baş verdiyi mühitə, mövzunun seçiminə, adət edilmiş müqayisələrin, eyhamların, söhbəti davam etdirmə üsullarının istifadəsinə, eləcə də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinə mütləq diqqət yetirilməsinin vacibliyini vurğulayır [4, s.71].

Sosiolinqvistikada A. D. Kohen xarici dilin öyrənilməsi üçün bir neçə modeli ayırır: *təkrarlayıcı model*, *əlavəedic model*, *yardımçı model*, *ayırıcı model*, *tamamlayıcı model* [15, s.16-17].

Təkrarlayıcı modelin mahiyyəti eyni məzmunun iki dildə paralel şəkildə təqdim olunmasından ibarətdir. Bu yanaşma öyrənmələrin dil vasitələrini daha asan mənimsəməsinə, eləcə də məzmun vahidləri ilə dil formaları arasında sabit assosiativ əlaqələrin yaranmasına imkan verir.

Əlavəedic modeldə xarici dil ana dilində təqdim olunan əsas məzmunla əlavə məlumatların verilməsi vasitəsi kimi çıxış edir və beləliklə, mövcud məzmunun daha da zənginləşdirilməsini təmin edir.

Yardımçı modeldə müəllimin nitqi dərslər prosesində söz, cümlə və ya paraqraf səviyyəsində sinxron şəkildə tərcümə olunur. Bu yanaşma eyni məzmunun iki dil vasitəsilə ifadə olunma üsullarını müqayisə etməyə imkan yaradır.

Ayırıcı modeldə tədris olunan fənlərin bir qismi ana dildə, digər qismi isə xarici dildə həyata keçirilir. Xarici dildə tədris olunan fənlərdə isə çıxarıcı (supressiv) model tətbiq olunur və bu zaman tədris prosesi tamamilə xarici dildə aparılır.

Tamamlayıcı model zamanı mövzuların əsas məzmunu əvvəlcə ana dilində təqdim olunur ki, bu da tələbələrin xarici dil vasitələrini effektiv şəkildə öyrənməsinə və mövzunu tam başa düşməsinə şərait yaradır. Bu yanaşmanın tətbiqi və nəticələri göstərir ki, ikidillilik məsələlərinin linqvistik və sosiolinqvistik aspektlərinin tədqiqi zamanı diqqət müəllimin peşə fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət daşıyan komponentlərin seçilməsi və təhlilinə yönəlir. Bu komponentlərin praktik tətbiqi öyrənmələrin xarici dili daha səmərəli mənimsəməsinə imkan verir.

Nəticə

İkidillilik fenomeni linqvistik baxımdan fərdlərin dil strukturlarının qarşılıqlı təsirini, interferensiya və transfer hallarını əhatə edir. Bu yanaşma çərçivəsində ikidillilik fərdin söz ehtiyatının, qrammatik strukturlarının və ifadə vasitələrinin

inkişafına təsir edən əsas mexanizmlər öyrənilir. Tədrisdə təkrarlayıcı, əlavəedici, yardımçı, ayırıcı və tamamlayıcı modellərin tətbiqi öyrənilən dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır, öyrənənin məzmun vahidləri ilə dil vasitələri arasında möhkəm assosiativ əlaqə yaratmasına şərait yaradır. Bu baxımdan, müəllimlərin dil öyrətmə prosesində interferensiya meyarlarına əsaslanan ikidillilik tipologiyasını nəzərə almaları tələbələrin dil bacarıqlarının sistemli və səmərəli inkişafına xidmət edir.

Sosiolinqvistik aspektlər isə ikidilliliyi yalnız dil strukturları ilə deyil, həm də sosial kontekstlə əlaqələndirir. Fərdlərin nitq davranışı onların sosial rolları, statusu, mövqeyi, habelə qəbul edilmiş dəyər və normalara uyğunluğu ilə müəyyənləşir. Bu yanaşma müəllimlərə peşə fəaliyyətində vacib olan elementləri müəyyənləşdirməyə və təhlil etməyə imkan verir, nəticədə tələbələr xarici dili daha effektiv mənimsəyirlər. Nəticədə, ikidillilik həm linqvistik, həm də sosiolinqvistik aspektlərdə öyrənilməli bir fenomen kimi çıxış edir və onun tədrisə inteqrasiyası dil öyrənmə prosesinin keyfiyyətini yüksəldir.

Ədəbiyyat

1. Абдигалиев, С. А. Интерференция на уровне лексического сочетания // Языковые контакты и интерференция. – Алма-Ата, 1984. – с. 31–42.
2. Белл, Р. Т. Социоллингвистика : цели, методы и проблемы / – М. : Междунар. отношения, 1980. – 269 с.
3. Вайнрайх, У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования / пер. с англ. – Киев : Вища шк., 1979. – 259 с.
4. Верещагин, Е. М. Вопросы теории речи и методики преподавания иностранных языков / – М., 1969. – 90 с.
5. Вишневская, Г. М. Билингвизм и его аспекты / –Иваново, 1997– 98 с.
6. Дешериев, Ю. Д., Протченко, И.Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М. : Наука, 1972. – с. 28-41.
7. Жлуктенко, Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия–Киев : Вища шк., 1974. – 164 с.
8. Кулешов, В.В., Мишин, А.Б. Сопоставление артикуляционных баз английского и русского языков и фонетическая интерференция. - М.,1987. – 118 с.
9. Любимова, Н.А. Фонетическая интерференция –Л.:ЛГУ,1985. -193 с.
10. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. — 2-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 207 с.
11. Мусин И.Х. Социоллингвистические аспекты речевого поведения в условиях двуязычия: Автореф. дис. канд. филол. наук. М., 1990. 25 с.

12. Хауген Э. Языковой контакт // Новое в лингвистике. - М.: Прогресс, Вып.6, 1972, - с.61-80.
13. Шаповалов Д.А. Семантическая интерференция в условиях искусственного билингвизма: Дис. . канд. филол. наук. Саратов, 1989. - 216 с.
14. Швейцер, А.Д., Никольский, Л.Б. Введение в социолингвистику: учеб. пособие для ин-тов и фак. ин. яз. М. : Высшая школа, 1978. - 213 с.
15. Cohen, A. D. (1975). A sociolinguistic approach to bilingual education: Experiments in the American Southwest. Rowley, MA: Newbury House.
16. Jafarova, K.A. Language contacts as one of the forms of realization of bilingualism and interference // - Brazil: Laplage Em Revista Interdisciplinary research in the Social Sciences, Pedagogical & Educational Reseach, Political Sciences and International Relations, 2021. - Vol 7, № 3 (D). – p.547-581.
17. Muller, N. Transfer in bilingual first language acquisition // Bilingualism: Language and cognition. – Cambridge, 1998. – Vol. 1, № 3. – P. 151–171.
18. Oksaar, E. 1982. Multilingualism and multiculturalism from the linguist's point of view. In Torsten, H & S Oppen (Eds), Multicultural and multilingual education in immigrant countries. New York: Pergamon Press. 17–34.

КЯМАЛА АВАДИР ДЖАФАРОВА
БИЛИНГВИЗМ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ И
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Резюме

Билингвизм — это способность отдельного человека или общества одновременно осуществлять общение на двух языках и рассматривается как в лингвистическом, так и в социолингвистическом аспектах. С лингвистической точки зрения данный феномен изучает то, каким образом индивид управляет языковыми структурами и грамматическими знаниями, а также взаимодействие лексического запаса и синтаксических форм. С социолингвистической точки зрения билингвизм связан со статусом языков в обществе, их социальными функциями и использованием различными группами, а также оказывает влияние на вопросы сохранения языка и культурной интеграции.

Билингвизм является широко распространённым и актуальным феноменом в глобальных и многоязычных обществах, поскольку он играет важную роль в образовательной политике, межкультурной коммуникации, стратегиях сохранения и развития языка, а также в вопросах социальной идентичности и интеграции. Исходя из этого актуального аспекта, цель статьи заключается в том, чтобы проанализировать билингвизм как в индивидуальном когнитивном, так и в социальном контексте и систематически выявить его влияние на языковые структуры и социальное поведение.

Ключевые слова: *биллингвизм, языковая интерференция, социолингвистика, изучение языка, модели обучения*

KAMALA AVADIR JAFAROVA
BILINGUALISM AS A LINGUISTIC AND SOCIOLINGUISTIC
PHENOMENON

Summary

Bilingualism is the ability of an individual or a society to communicate in two languages simultaneously and is studied from both linguistic and sociolinguistic perspectives. From a linguistic point of view, this phenomenon examines how individuals manage language structures and grammatical knowledge, as well as the interaction between vocabulary and syntactic forms. From a sociolinguistic perspective, bilingualism is related to language status in society, social functions, and patterns of use among different groups, and it also influences issues of language maintenance and cultural integration.

Bilingualism is a widespread and highly relevant phenomenon in global and multilingual societies, as it plays an important role in educational policy, intercultural communication, language maintenance and development strategies, as well as issues of social identity and integration. In light of this relevance, the aim of the article is to analyze bilingualism in both individual cognitive and social contexts and to systematically reveal its impact on language structures and social behavior.

Keywords: *bilingualism, language interference, sociolinguistics, language learning, instructional models*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.04.2026

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.04.2026

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur